

ذکاءالملک فروغی ، نخست وزیر پدر و پسر

مزگان جودکی

محمد علی فروغی معروف به ذکاءالملک فرزند مرحوم محمد حسین خان ذکاءالملک اول در سال ۱۲۵۴ هجری شمسی در یک خانواده فرهیخته و فرزانه در تهران دنیا آمد . پدرش از دانشمندان و محققان و شعرای عصر ناصری و مظفری بود که در وزارت انطباعات اعتمادالسلطنه ریاست قسمت ترجمه و تالیف را عهده دار بود و یک هفته نامه ادبی و اجتماعی و سیاسی به نام تربیت هم منتشر کرد.

محمد علی فروغی با این پشتوانه خانوادگی از پنج سالگی تحصیلات خود را نزد پدرش آغاز کرد . پس از آموزش زبان فارسی به آموختن مقدمات عربی و قرآن و شرعیات پرداخت و تحصیلات متوسطه را در دارالفنون گذراند و به تحصیل فن پزشکی و داروسازی مشغول شد اما بعد از چند سالی تحصیل آن رشته را رها نمود و به فلسفه و ادبیات روی آورد .

محمد علی فروغی در تداوم تحصیل فلسفه بنا بر علاقه ای که داشت به تحصیل فلسفه مشاء بیش از سایر مکاتب فلسفی علاقه نشان داد و تحصیلات خود را در این رشته در مدارس معروف آن زمان نزد اساتید بزرگی چون میرزا ابوالحسن جلوه و میرزا طاهر تنکابنی به حد کمال رساند و چون به زبان های خارجی از جمله زبان فرانسه و انگلیسی مسلط بود توانست از آثار و نظریات فیلسوفان غربی نیز بهره مند گردد.

فروغی بعد از اتمام تحصیلات خود وارد خدمات دولتی شد و به استخدام وزارت انطباعات در آمد و شغل مترجمی زبان فرانسه و انگلیسی را در آن وزارتخانه به عهده گرفت . پدرش در سال ۱۳۱۴ ه.ق به انتشار مجله تربیت همت گماشت و محمد علی در این نشریه دخالتی تام داشت و گذشته از سردبیری آن ترجمه هایی از او منتشر می شد. در این نشریه از قانون و تجدد و مدرسه سخن بسیار آمده است و قریب ۱۰ سال پی در پی انتشار پیدا می کرد .

در سال ۱۳۱۷ ه.ق که میرزا نصراله خان مشیرالدوله به تشویق دو فرزند خود موتمن الملک و مشیرالملک مدرسه عالی علوم سیاسی را بنا نهاد ، محمد حسین فروغی به استادی آنجا برگزیده شد و فرزندش محمد علی فروغی نیز به ترجمه تاریخ برای دانشجویان پرداخت و پس از چندی معلم تاریخ در مدرسه سیاسی شد. پس از مدتی ذکاءالملک به ریاست مدرسه گمارده شد و فرزندش را به معاونت انتخاب نمود و این وضع تا اوایل مشروطیت ادامه داشت.

با درگذشت محمد حسین ذکاءالملک ، لقب و منصبش از طرف محمد علی شاه به فرزند ارشد وی ، محمد علی واگذار گردید و فروغی به ریاست مدرسه عالی علوم سیاسی منصوب شد و بعد از صدور فرمان مشروطیت و تشکیل مجلس اول ، محمد علی فروغی به عنوان ریاست دبیر خانه مجلس انتخاب گردید و به رسیدگی امور اداری مجلس پرداخت. وی در مدت زمان ریاست دبیر خانه مجلس سازمان اداری مجلس را سامان بخشید و دبیرخانه و کتابخانه مجلس را نیز تاسیس نمود .

در انتخابات دوره دوم مجلس که پس از استبداد صغیر و خلع محمدعلی شاه انجام گرفت ، محمد علی فروغی به نمایندگی مردم تهران انتخاب شد و در سال ۱۲۸۹ ه .ش ریاست مجلس را عهده دار گردید اما بعد از مدتی از ریاست مجلس کناره گرفت و میرزا حسن موتمن الملک پیرنیا به این مقام منصوب شد و محمد علی فروغی به عنوان نایب ریس مجلس در کنار موتمن الملک به کار خود ادامه داد.

پس از انحلال مجلس دوم در سال ۱۲۹۰ ه.ش محمد علی فروغی در کابینه صمصام السلطنه وزارت مالیه را بر عهده گرفت و بعد از مدتی هم وزیر عدلیه شد و در کابینه بعدی که به ریاست مشیرالدوله تشکیل شد همچنان وزیر عدلیه بود . وی مدتی نیز ریاست دیوان عالی کشور را عهده دار بود و در انتخابات دوره سوم مجلس که به وکالت مردم تهران برگزیده شد نپذیرفت و در مقام ریاست دیوان عالی کشور باقی ماند .

با پایان جنگ جهانی اول در سال ۱۲۹۸ ه.ش به عنوان یکی از اعضاء هیات نمایندگی ایران برای حضور در کنفرانس صلح پاریس به اتفاق مشاورالملک انصاری عازم فرانسه شد وی درصدد برآمد تا از حقوق مالی و سیاسی ایران که در طی جنگ ضایع گشته بود دفاع کند اما هرگز موفق به انجام این کار نگردید چرا که بسیار مودبانه هیات نمایندگی ایران را جواب کردند و از حضور آنان در این کنفرانس ممانعت شد.

پس از آن فروغی ۲سال در اروپا اقامت گزید و در این مدت امور فرهنگی بسیاری در راه شناساندن تاریخ و فرهنگ ایران در فرانسه و آلمان انجام داد و سخنرانی های بسیاری را در مورد تاریخ و ادبیات ایران در محافل فرهنگی این دو کشور ایراد نمود.

در سال ۱۳۰۱ با تشکیل کابینه توسط حسین مستوفی الممالک ، ذکاءالملک فروغی به وزارت امورخارجه منصوب شد و در مخالفت آیت اله سید حسن مدرس با مستوفی الممالک نقش اساسی داشت و غالباً پاسخ مجلسیان را او می داد . او در کابینه بعدی به ریاست مشیر الدوله نیز وزیر مالیه بود و سرانجام در دورانی که سردار سپه رییس الوزراء بود از سال ۱۳۰۲ تا ۱۳۰۴ که چهار کابینه تشکیل گردید او دو بار وزارت پست و تلگراف و دو بار دیگر نیز وزارت مالیه را عهده دار گردید و در نهایت روز نهم آبان ماه ۱۳۰۴ شمسی مجلس شورای ملی با وجود مخالفت سرسختانه دکتر محمد مصدق و آیت اله سید حسن مدرس و مخالفت صدری ، حسین علاء ، سید حسین تقی زاده و حاج میرزا یحیی دولت آبادی طرح خلع قاجاریه و سپردن حکومت موقت به رضاخان سردارسپه به تصویب رسید و فروغی در همان روز نخست وزیر شد و بعد از آن به تشکیل مجلس موسسان مبادرت ورزید و از جمله کسانی بود که سلطنت را با اصلاح چند اصل متمم قانون اساسی در خانواده پهلوی استوار نمود.

در آذر ماه ۱۳۰۴ فروغی اولین نخست وزیر رضاشاه پهلوی به مدت شش ماه بود ، اما در اینزمان تیمور تاش که وزیری قدرتمند بود با دخالت هایش در امور اداره دولت باعث استعفای فروغی شد و فروغی بعد از استعفا از ریاست الوزرای در کابینه های دیگر مدتی پست هایی را عهده دار گردید . در سال ۱۳۰۶ به سمت سفیر کبیر ایران برای حل مسائل مرزی ایران و ترکیه ، مامور رفع اختلافات شد وی توانست دوستی دو کشور را تقویت نماید . بطوری که شاه ایران توسط آتاتورک به ترکیه دعوت شد .

در سال ۱۳۰۸ فروغی با سمت ریاست هیات نمایندگی ایران در جامعه ملل به ژنو رفت و به عنوان نماینده ایران در جامعه ملل تعیین گردید و در سال ۱۳۰۹ به تهران بازگشت و در کابینه مخبر السلطنه هدایت به وزارت جدید التاسیس اقتصاد منصوب شد و پس از دو ماه وزارت خارجه نیز ضمیمه کار وی شد.

در شهریور ۱۳۱۲ مهدی قلی خان هدایت (مخبرالسلطنه) پس از شش سال و نیم صدارت از کار برکنار شد و فروغی برای بار دوم به نخست وزیری رسید و چهار روز بعد از انتصاب کابینه خود را بدین شرح معرفی نمود:

۱- سردار اسعد بختیاری (وزیر جنگ) ، ۲- علی اکبر داور (وزیر مالیه) ۳- علی منصور (وزیر راه و ترابری)

۴- محسن صدر (وزیر عدلیه) ۵- محمد علی دولتشاهی (وزیر پست و تلگراف) ۶- محمود جم (وزیر داخله) ۷- باقر کاظمی (وزیر امور خارجه) ۸- علی اصغر حکمت (وزیر معارف) ۹- علی اکبر بهمن (رییس اداره کل تجارت) ۱۰- مصطفی قلی بیات (رییس اداره کشاورزی)

در دوره دوم نخست وزیری فروغی به علت روابط حسنه بین فروغی و آقا تورک رییس جمهور ترکیه و عصمت اینو نو ، نخست وزیر ترکیه موجبات سفر رضا شاه به ترکیه فراهم شد و در این سفر که در روز دوازدهم خرداد ۱۳۱۳ صورت گرفت رضا شاه پس از بازگشت تصمیم گرفت ایران را از لحاظ ظاهری به پای ترکیه برساند ، لذا تغییر لباس رسمی و کلاه ، کشف حجاب ، تاسیس دانشگاه تماما سوغات ترکیه بود

همچنین جشن هزاره فردوسی و تاسیس دانشگاه تهران ، تاسیس فرهنگستان زبان و امضای پیمان سعدآباد از دیگر اقدامات رضانشاه پس از بازگشت از ترکیه بود که تماما با موفقیت و فعالیت زیاد محمد علی فروغی انجام شد . همچنین در این دوره از نخست وزیری فروغی عناوینی همچون (بک ، خان ، میرزا) و غیره حذف ، سرمایه بانک ملی سی برابر و وضع اقتصادی کشور دگرگون شد و شرکت های بسیاری تاسیس گردیدند.

فروغی تا آذر ماه سال ۱۳۱۴ در مقام نخست وزیری باقی ماند ولی بعد از شفاعت محمد ولی اسدی نایب التولیه آستان قدس رضوی نزد رضا شاه و عدم پذیرفته شدن شفاعت وی از جانب رضا شاه ، از نخست وزیری برکنار شد و مدت شش سال تمام خانه نشین شد . باید خاطر نشان کرد که علت غضب رضا شاه بر فروغی و برکناری وی به دنبال مسئله اجباری شدن استعمال کلاه شاپو بود که در مشهد مردم از این موضوع استقبال نکردند و از روحانیون پیروی نمودند ، در نتیجه اعمال قدرت استاندار خراسان ، فتح اله پاکروان که به توقیف افراد بی کلاه پرداخت مردم در مسجد گوهرشاد تجمع کردند و ارتش به سوی مردم تیراندازی کرد . در این میان محمد ولی اسدی نایب التولیه آستان قدس که از اقوام فروغی بود (دو دختر فروغی عروس اسدی بودند) از قبل به رضا شاه اعلام کرده بود که این فرمان نباید به زور اجرا شود و چون واقعه مسجد گوهر شاد پیش آمد اسدی مورد اتهام قرار گرفت که این شورش به تحریک وی بوده است در نتیجه فروغی از او دفاع نمود ولی این امر موجبات برکناری او را از مقام نخست وزیری ایجاد نمود و محمد ولی اسدی هم اعدام گردید

اما در سوم شهریور ۱۳۲۰ که قوای کشور های بیگانه شوروی و انگلیس از شمال و جنوب ایران را مورد تهاجم زمینی ، هوایی و دریایی قرار داده بودند. از همان لحظات اول سفیر کبیر شوروی و وزیر مختار انگلیس در منزل علی منصور حضور یافتند و طی یادداشتی حمله قوای خود را به ایران اعلام نمودند و بلافاصله علی منصور و جواد عامری (کفیل وزارت امور خارجه) در کاخ سعدآباد به حضور رضا شاه آمدند و او را از این مسئله مطلع کردند. در این حملات شهرهایی از شمال و جنوب ایران بمباران شدند ، از جمله تبریز ، مهاباد ، اهواز ، بندر پهلوی (انزلی کنونی) و رشت و... در روز چهارم در نتیجه حمله قوای بیگانه نیروی ارتش ایران که ضعیف شده بود مردم ناچار به ترک کردن شهر ها پرداختند . روز پنجم شهریور جلسه فوق العاده هیات دولت تشکیل شد و علی منصور استعفا داد . رضا شاه علی آهی را به عنوان نخست وزیر پیشنهاد داد اما او نپذیرفت و سرانجام برای بار

سوم ذکاءالملک (محمد علی فروغی) به سمت نخست وزیری انتخاب شد و نصراله انتظام که رییس تشریفات دربار بود به منزل وی رفت و او را همراه خود به کاخ سعدآباد برد .

مدارکی موجود است دال بر اینکه نیروهای اشغالگر چند طرح برای حکومت ایران در دست داشتند از جمله : ۱- تغییر حکومت از سلطنتی به جمهوری ، ۲- پادشاهی یکی از بازماندگان قاجار ، ۳- انتقال سلطنت به غلامرضا فرزند کوچکتر رضا شاه

فروغی با این حال که معلم پرنس حسن قاجار آخرین بازمانده قاجار در لندن بود ، با بازگشت قاجاریه مخالفت کرد و نتیجه ارزیابی های انگلیس منفی بود و در مورد تشکیل حکومت جمهوری در ایران نیز به خاطر اینکه فروغی کاندید انگلیس بود و این امر مورد مخالفت روس قرار گرفت نیز نتیجه ای در بر نداشت و شخص فروغی نیز با استقرار نهاد جمهوری موافق نبود و سرانجام انگلیس و روس که همان سلطنت را برای مردم ایران مناسب می دیدند با انتخاب ولیعهد موافقت نمودند و فروغی با نمایندگان این کشورها مذاکره نمود و تصمیم بر آن شد که محمد رضا پهلوی به عنوان ولیعهد به قدرت برسد و قرارداد سه جانبه میان روسیه ، انگلیس و امریکا تنظیم شد تا مواضع این کشورها در مورد استقلال و بقای کشور ایران رسمیت پیدا کند .

نهایتاً روز ۲۵ شهریور ۱۳۲۰ رضا شاه از سلطنت استعفا داد و محمد رضا پهلوی جانشین وی شد و رضا شاه از تهران به سوی اصفهان حرکت کرد و سرانجام در بندر عباس از ایران خارج شد . در این زمان باز هم فروغی به عنوان نخستین نخست وزیر پهلوی دوم تاج شاهی بر سر محمدرضا پهلوی نهاد .

فروغی در این میان با اتهامات بسیاری روبرو شده بود پس از ۶ ماه نخست وزیری و چهار بار ترمیم کابینه از سمت خود کناره گیری کرد و سهیلی به نخست وزیری رسید . فروغی قصد داشت سال بعد به عنوان سفیر ایران به امریکا رود که در جریان کارشکنی ها و قیل از اعزام در ۱۵ آذر ۱۳۲۱ در سن ۶۷ سالگی بر اثر سکته قلبی در گذشت و در این بابویه به خاک سپرده شد.

منابع :

۱- عاقلی ، باقر - ذکاءالملک فروغی و شهریور ۱۳۲۰

۲- عاقلی ، باقر - شرح حال رجال سیاسی و نظامی ایران ، سه جلد - بی جا

۳- حق دار ، علی اصغر - محمد علی فروغی و ساختار های نوین - نشر کویر ۱۳۸۴

۴- استوارت ، ریچارد - ترجمه ، کاوه بیات - آخرین روزهای رضاشاه - نشر نو ۱۳۷۰

۵- سیاسی ، علی اکبر - گزارش یک زندگی - نشر پاکاپرینت - لندن ۱۳۶۶

۶- پهلوان ، چنگیز - ریشه های تجدد- نشر قطره ۱۳۸۳